

Reconstruction of the divisions of the Sasanian province of Bišābuhr based on the discovery of some new toponyms from the administrative bullae of Tol-e Qaleh Seyfābād (TQS), Kāzerūn, Fārs.

Parsa Ghasemi, Rika Gyselen, Reza Noruzi, Aziz Rezaei

► To cite this version:

Parsa Ghasemi, Rika Gyselen, Reza Noruzi, Aziz Rezaei. Reconstruction of the divisions of the Sasanian province of Bišābuhr based on the discovery of some new toponyms from the administrative bullae of Tol-e Qaleh Seyfābād (TQS), Kāzerūn, Fārs.. Pažoheš-hā-ye Bāstānšenāsi Irān (Journal of Archaeological Researches of Iran), 2017, 7 (14), pp.91-102. hal-03970741

HAL Id: hal-03970741

<https://cnrs.hal.science/hal-03970741>

Submitted on 2 Feb 2023

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Cite This Item:

Ghasemi, P., Gyselen, R., Noruzi, R. and Rezaei, A. 2017 “Reconstruction of the divisions of the Sasanian province of Bišābuhr based on the discovery of some new toponyms from the administrative bullae of Tol-e Qaleh Seyfābād (TQS), Kāzerūn, Fars,” *Pažoheš-hā-ye Bāstānšenāsi Irān* (Journal of Archaeological Researches of Iran), Bu-Ali Sina University, No.7 (14): 91–102.

قاسمی، پارسا، گیزلین، ریکا، نوروزی، رضا، رضایی، عزیز. 1396، بازسازی تقسیمات استان ساسانی بیشابور با کشف تعدادی نامجای جدید از گل‌مهرهای محوطه تل قلعه سیف‌آباد-کازرون. مجله پژوهش‌های استان شناسی ایران، 7(14)، 91-102.

نویسنده مسئول

بازسازی تقسیمات استان ساسانی بیشاپور با کشف تعدادی نام جای جدید از گل‌مهرهای محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد-کازرون

پارسا قاسمی*

دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه پاریس ۱-سورین، فرانسه
parsa.ghassemi@gmail.com

ریکا گیزلن

مدیر و پژوهشگر بازنشسته بخش مطالعات ایرانی و هندی مرکز پژوهش‌های ملی فرانسه

رضانوروزی

هیأت علمی پژوهشکده باستان‌شناسی، اداره‌کل میراث فرهنگی فارس

عزیزالله رضایی

کارشناس ارشد باستان‌شناسی، اداره‌کل میراث فرهنگی فارس

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۰/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۸/۰۸

(اصل ۹۱ تا ۱۰۲)

چکیده

محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، یکی از محوطه‌های کلیدی دوره‌ی ساسانی است که به فاصله‌ی ۱ کیلومتری غرب دریاچه‌ی پریشان در استان فارس قرار دارد. در نتیجه‌ی فصل اول کاوش باستان‌شناسی این محوطه در پاییز ۱۳۹۳، مجموعه‌ی بزرگی از گل‌مهرهای^۱ دوره‌ی ساسانی یافت شد. از بین این مجموعه‌ی نویافته، ۷۵ گل‌مهر دارای اثرمهر اداری، و بقیه دارای اثرمهر غیراداری یا شخصی است. از بین اثرمهرهای اداری شناسایی شده، دو اثرمهر مربوط به تقسیمات اداری استان بیشاپور، یک اثرمهر مربوط به اداره‌ی ناحیه‌ای / منطقه‌ای، و شش اثرمهر مربوط به اداره‌ی روحانیون استان بیشاپور است. در میان اثرمهرهای اداری پیش‌گفته، نام چهار اداره‌ی جدید، زیرنظر اداره‌ی روحانیون استان بیشاپور، برای نخستین بار شناسایی شدند که براساس آن می‌توان تقسیمات استانی و اداری این استان ساسانی را بازسازی کرد. با کشف این بخش‌های جدید و دو بخش پیش‌تر شناخته شده، اکنون تعداد بخش‌های این استان به طور قابل ملاحظه‌ای افزایش یافت. اثرمهر اداره‌ی روحانیون آباد-شاپور از استان بیشاپور، بیش از ۵۰ بار تکرار شده است. بدون شک، تکرار این نام‌جای به دفعات در گل‌مهرهای اداری یافت شده از این محوطه، نشان می‌دهد که نام ساسانی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، آباد-شاپور بوده است. نوشتار حاضر گزارش مقدماتی مطالعه گل‌مهرهای اداری یافت شده از این محوطه‌ی ساسانی است که اهمیت زیادی در باستان‌شناسی این دوره دارد.

کلیدوازگان: استان بیشاپور، محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، گل‌مهر اداری، نام‌جای ساسانی.

مقدمه

محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد در دشت کازرون، به فاصله‌ی ۳۳۰ متری شمال روستای سیف‌آباد، برروی پسته‌های طبیعی کوه تل پهنه و غرب دریاچه‌ی پریشان واقع شده است. در دهه‌ی ۱۳۶۰ در نتیجه‌ی انتقال لوله‌ی گاز کازرون-شیراز سطح فوقانی یکی از تپه‌های جنوب‌غربی این محوطه به‌طور کامل تخریب و تسطیح شد. از آن زمان تاکنون، به‌دلیل نمایان شدن بقایای باستان‌شناسی و معماری، فعالیت سوداگران و سودجویان آثار باستانی در این محوطه شروع شد. در طول چندین دهه کاوش‌های فاچاق، سطح این محوطه به‌شكل گودال‌های متعدد درآمد، لایه‌های فرهنگی آن تخریب و مواد فرهنگی آن به یغما رفت. در پاییز ۱۳۹۳، نخستین فصل کاوش نجات‌بخشی این محوطه که هدف آن جلوگیری از تخریب و تسطیح بیشتر به‌وسیله‌ی شرکت گاز، و ویرانی و غارت مواد فرهنگی آن توسط سودجویان آثار باستانی بود، انجام گرفت.^۱ حاصل این کاوش، شناسایی بقایای یک مرکز اداری، اقتصادی، کارگاهی و تجاری در استان بیشابور دوره‌ی ساسانی بود (نوروزی و دیگران، ۱۳۹۴). در این فصل از کاوش، تعداد ۳۷۱ گل مهر دوره‌ی ساسانی به‌دست آمد که از نظر تعداد بعد از گل مهرهای تخت‌سليمان (Göbl, 1976) و قصر ابونصر (Frye, 1973)، سومین مجموعه‌ی بزرگ دوره‌ی ساسانی به‌دست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی است (تصویر ۱). از بین مجموعه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، ۷۵ گل مهر از نوع اداری و بقیه‌ی گل مهرهای غیراداری یا شخصی است.

نوشتار حاضر به بررسی مقدماتی گل مهرهای اداری این مجموعه‌ی نویافته

تصویر ۱. موقعیت محوطه‌ی تل قلعه سیف‌آباد و دیگر محوطه‌های ساسانی ذکر شده در متن در نقشه ایران ([https://commons.wikimedia.org/wiki/Commons:Reusing_\(content_outside_Wikimedia](https://commons.wikimedia.org/wiki/Commons:Reusing_(content_outside_Wikimedia)

پرداخته است که دربرگیرنده‌ی نام چندین اداره و بخش‌هایی جدید از استان بیشاپور دوره‌ی ساسانی، و یک بخش از استان اردشیرخوره است.

ویژگی گل‌مهرهای تل قلعه‌ی سیفآباد و محل کشف آن‌ها

گل‌مهرهای تل قلعه‌ی سیفآباد، همگی از گل رُس با مواد چسباننده‌ی معدنی هستند. شاموت تعدادی از آن‌ها نامشهود، گاهی دربرگیرنده‌ی دانه‌های ریزش، آهک، و ذرات درخشان می‌کا است. رنگ خمیره‌ی آن‌ها در طیف‌های رنگی متفاوت است و این طبیعی است که هریک از آن‌ها در مکان‌های مختلفی ساخته و همراه محموله‌ها به این محل رسیده‌اند. شکل ظاهری گل‌مهرها به صورت یک چانه‌ی گلی است که هنگام ممهور کردن آن‌ها و زمانی که به اندازه‌ی کافی رطوبت داشته باشد، سطح زیرین آن‌ها بر اثر فشار بروی محموله، ظروف، یا استناد مربوطه همراه، دربرگیرنده‌ی نقش محل چسبیده به آن است؛ به طورکلی، پشت اغلب آن‌ها دارای پستی و بلندی است. تعدادی به علت بسته شدن به محموله، دارای سوراخ و بعضی بدون سوراخ است که نقش پارچه یا حصیر، اثر انگشت و... در آن قابل مشاهده است. وزن گل‌مهرها متفاوت است، اما گل‌مهرهای دارای اثر مهر اداری، بین ۴۰ تا ۹۰ گرم وزن دارند. بروی هر گل‌مهر، چندین اثر مهر دیده می‌شود. اثر مهرهای اداری بین ۱۸ تا ۲۲ میلی‌متر قطر دارند و همه مدور هستند. همانند قصر ابونصر و تخت سلیمان، گل‌مهرهای این محوطه، از اتاق‌های ۲، ۳ و ۴ و اغلب از لایه‌های حرارت دیده کارگاه ۱ و ۲ یافت شده‌اند (تصویر ۲).

بیشترین گل‌مهرها از اتاق شماره‌ی ۲ یافت شده‌اند. تعدادی از آن‌ها در زیر بقایای آوار سقف یا دیوار فرو ریخته بروی کف محل نگه‌داری مجموعه به دست آمده‌اند، به همین دلیل سطح روی تعدادی از آن‌ها دارای رسوب آهکی سفید رنگ است که سبب شده خواندن و تمایز علائم روی آن‌ها ناممکن شود. در اتاق شماره‌ی ۴، گل‌مهرها، مستقیماً روی کف قرار داشتند و در لایه‌ی آمیخته بالیف و میوه‌ی سالم

تصویر ۲. عکس هوایی از بقایای معماری نمایان شده از فصل اول کاوش محموله‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد و فضاهایی که گل‌مهرها از آن یافت شده (نوروزی و دیگران، ۱۳۹۴).

خرما و یا خرمای جوشانده شده پیدا شدند. این گروه گل‌مهرها، به علت قرارگیری در معرض حرارت، دودزده و سیاه هستند. تعدادی از آن‌ها دارای یک لایه‌ی نازکی از شیره‌ی خرما است که درون حفره‌ای سطح رویی و پشتی آن‌ها را پرکرده است. به جز اتفاق شماره‌ی ۲ که به نظر می‌رسد بایگانی اصلی این گل‌مهرها بوده، و بعد از جدا کردن از محموله همراهشان در آن جا نگه‌داری می‌شدند، اتفاق‌های شماره‌ی ۳ و ۴، حالت کارگاهی داشته و این گل‌مهرها در کنار یافته‌های دیگر کارگاهی و تولیدی به دست آمده‌اند که می‌تواند اطلاعات مهمی درباره‌ی کارکرد فضاهای و محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد ارائه کند.

شواهد نظام اداری و نام اداره‌های کشف شده‌ی استان بیشاپور

بیشتر اثرمُهرهای اداری مجموعه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، تقریباً خوانا هستند و به اداره‌ی موبدان / روحانیون زردشته تعلق دارند. اداره‌ی روحانیون مسئولیت بخش قضایی در سطحی منطقه‌ای را بر عهده داشتند. این «اداره» شامل افرادی با وظایف متعدد بود: قاضی یا داور، منشی (کاتب) و غیره. تاکنون هیچ مهر رسمی متعلق به قاضی یا داور در کنار اثرمُهر اداری موبد یافت نشده است؛ اما در عوض، موبدان زیادی اثرمُهر خود را در گل‌مهرهای اداری به جای گذاشته‌اند (Gyselen, 1989: 137-139). از بین ۷۵ گل‌مهر اداری تل قلعه‌ی سیف‌آباد، ۵۸ گل‌مهر با اثرمُهر «بخش آباد-شاپور» از استان بیشاپور (جدول ۲، طرح ۴)، ۵ گل‌مهر با اثرمُهر «بخش یارز» از استان بیشاپور (جدول ۲، طرح ۸)، ۳ گل‌مهر با اثرمُهر «بخش کازرون» از استان بیشاپور (جدول ۲، طرح ۶)، ۱ گل‌مهر با اثرمُهر «بخش هیشن» از استان بیشاپور (جدول ۲، طرح ۵) و ۱ گل‌مهر با اثرمُهر اداری «بخش نگاندارسپان» از استان بیشاپور (جدول ۲، طرح ۷) است. علاوه‌بر گل‌مهرهای اداری استان بیشاپور، یک گل‌مهر اداری با نام «بخش راویگان» از استان اردشیرخوره در تل قلعه‌ی سیف‌آباد یافت شده است (جدول ۲، طرح ۹). به جز گل‌مهرهای اداری اداره‌ی روحانیون که در برگیرنده‌ی نام ۵ بخش از استان بیشاپور و یک بخش از استان اردشیرخوره بود، تعدادی گل‌مهر با اثرمُهر اداره‌ای دیگر به دست آمد که یکی از آن‌ها متعلق به اداره‌ی «شهرب» استان بیشاپور (جدول ۲، طرح ۱) است که چند دهه قبل، از کاوش‌های قصرابونصر یافت شده بود (Frye, 1973: D.216). عدد از آن‌ها، در برگیرنده‌ی اثرمُهر داور و مدافع درویشان (درایوشان جاداگو دادور) استان بیشاپور (جدول ۲، طرح ۲) و یک اثرمُهر هم، در برگیرنده‌ی اداره‌ی آمارگار اردشیرخوره-بیشاپور و نیوداراب (جدول ۲، طرح ۳) است.

همانند اثرمُهر اداره‌ی شهرب، گل‌مهری با اثرمُهر آمارگار اردشیرخوره، بیشاپور و نیوداراب نیز از کاوش‌های قصرابونصر یافت شده است (Frye, 1973: D.191). پیدا شدن مُهر اداری آمارگر در تل قلعه‌ی سیف‌آباد نشان می‌دهد که حوزه‌ی فعالیت و اقتدار آمارگر در ناحیه‌ی فارس، متفاوت از دیگر نواحی امپراتوری سasanی است. اثرمُهر اداره‌ی داور و مدافع درویشان (درایوشان جاداگو دادور) بیشاپور، پیش‌تر Frye, 1973: pl. V و D.194 هم از قصرابونصر و هم از کاوش‌های بیشاپور، یافت شده است (Curiel and Gyselen, 1987: pl. V).

بحث

همان طورکه پیش تر ذکر شد، ۵۸ گل مهر اداری، از ۷۵ گل مهر اداری یافت شده، دارای نام جای «بخش آباد-شاپور» است. نخستین بار، نام اداره‌ی بخش آباد-شاپور، از میان گل مهر اداری یافت شده از منطقه‌ی بیضا برای ما شناخته شده است. این گل مهر اداری به همراه تعداد ۲۷ گل مهر اداری یافت شده از محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد که به صورت اتفاقی نمایان شده بودند، معروفی شده‌اند (Askari Chaverdi, 2013 & Cereti, 2013). جزئیات گل مهر اداری بخش آباد-شاپور پیش از این نیز مورد بررسی قرار گرفته است (Gyselen & Blet-Lemarquand, 2014).

پیدا شدن ۵۸ گل مهر با اثر مهر بخش آباد-شاپور، در کاوش این فصل از محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، می‌تواند نشان‌دهنده‌ی این باشد که احتمال زیاد نام این محوطه، آباد شاپور بوده است. اما تا یافت نشدن شواهد مکتوب دیگر در آینده، این نظریه برپایه‌ی حدس و گمان استوار خواهد بود. اهمیت این فصل از کاوش در این بود که سبب شد نام جای مکان‌های دیگری در استان بیشاپور کشف شود، استانی که پیش از این تنها دو بخش «سیاگ» و «سرتک» آن (45: 1989) (Gyselen, 1989) از طریق گل مهرها شناسایی شده بود، اکنون با این فصل کاوش، تعداد بخش‌های آن به طور چشمگیری افزایش یافت.

به جز بخش آباد-شاپور، نام جای بخش ھیشن، کازرون، نگاندارسپان و یاریز نیز جدیداً کشف شده‌اند. از بین این نام‌جای‌ها، نام کازرون بسیار جالب توجه است. نخستین بار نام کازرون برروی یک سکه‌ی عرب-ساسانی شناسایی شد (Gyselen, 2009: 220). اما یافت شدن آن برروی یک گل مهر ساسانی از محوطه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، دارای اهمیت زیادی است؛ زیرا نشان می‌دهد این بخش در دوره‌ی ساسانی وجود داشته و قدمت کازرون را به دوره‌ی ساسانی بازمی‌گرداند.

به جز بخش کازرون، نام هیچ‌یک از این بخش‌های جدید کشف شده در منابع اولیه‌ی تاریخی دیگر، به طور روش نیامده و در متون و منابع جغرافیای تاریخی بعد از ساسانیان^۳ نیز اشاره‌ی درستی به آن‌ها نشده است؛ اگرچه نام تعدادی از نام‌جاهای کشف شده در این محوطه، با نام‌جای‌های ذکر شده در گزارش‌ها و متون جغرافیای تاریخی دوره‌ی اسلامی شباهت‌هایی دارد، اما تا مطالعات آوانگاری و تکمیلی برروی آن‌ها صورت نگیرد، نمی‌توانند مورد تأیید واقع شوند؛ بنابراین در آینده باید آوانگاری اسمی مکان‌های پیش‌گفته، تأیید گردد.

نکته‌ی قابل توجه این است که در کاوش تل قلعه‌ی سیف‌آباد، گل مهر اداری دیگری نیز یافت شد که ممهور به مهر اداره‌ی روحانیون است که به استان بیشاپور تعلق ندارد، و مربوط به یک بخش از استان اردشیرخوره، یعنی استان هم‌جوار استان بیشاپور است. یافت شدن مهر اداری یک استان در استان دیگر، پیش از این از کاوش قصرابونصر نیز به دست آمده است که از جمله‌ی آن می‌توان، به مهر کمیاب اداره‌ی روحانیون بخش استخر، بیشاپور و گرم-کرمان اشاره کرد. جالب این‌که، اگرچه این سه شهرستان، هم‌جوار نیستند؛ ولی همه در جنوب ایران قرار گرفته‌اند. در تل قلعه‌ی سیف‌آباد، تنها یک گل مهر با اثر مهر نام اداره‌ی روحانیون بخش راویگان، از استان اردشیرخوره یافت شده که بسیار جالب است؛ زیرا پیش از این، مهر آن، پیدا شده بود (Gyselen, 2002: 62, 131; 2007: 92-93).

مجموعه، نام جای بخش روایگان، نه در متون اولیه‌ی تاریخی یا منابع اسلامی بعد از ساسانی ذکر شده، و نه تاکنون محل باستانی دقیق آن مشخص شده است.

شباهت جالبی بین فراوانی گل‌مهرهای اداری با نام بخش آباد-شاپور استان بیشاپور، و گل‌مهرهای اداری با نام بخش شیراز از استان اردشیرخوره، وجود دارد. مانند گل‌مهرهای اداری، دارای نام جای بخش آباد-شاپور که در تل قلعه‌ی سیف‌آباد بیشترین تعداد را دارا هستند، گل‌مهرهایی یافت شده از قصرابونصر، با اثرمهر اداره‌ی روحانیون بخش شیراز از استان اردشیرخوره، نیز به فراوانی یافت شده‌اند. در قصرابونصر، اثرمهر بخش شیراز، در ۲۷ گل‌مهر، از ۶۱ گل‌مهر اداری کشف شده، دیده می‌شود (Frye, 1973). فراوانی تعداد زیادی گل‌مهر با نام بخش شیراز در مجموعه‌ی قصرابونصر، نشان می‌دهد که محوطه‌ی قصرابونصر که امروزه بخش شرقی بافت شهر شیراز را تشکیل می‌دهد، احتمالاً همان شیراز دوره‌ی ساسانیان است؛ اما دلایل زیاد دیگری نیز وجود دارد که قصرابونصر را به عنوان مرکز بخش شیراز ساسانی در نظر بگیریم که نیازمند بحث مفصل در نوشتار دیگری است.

کاوشهای تل قلعه‌ی سیف‌آباد در آینده‌ی نزدیک دوباره ادامه خواهد یافت و قبل از آن که به یک جمع‌بندی برسیم، این سؤال مطرح می‌شود که، آیا تل قلعه‌ی سیف‌آباد در اواخر دوره‌ی ساسانی، مرکز منطقه‌ی آباد-شاپور بوده یا اینکه تنها یک بخش فعال از بخش‌های آباد-شاپور بوده است؟ تا از سرگیری کاوشهای آینده و یافت شدن مواد نوشتاری جدید دیگر، همچنان بايد منتظر جواب این سؤالات ماند. مطالعات انجام‌گرفته برروی مجموعه‌ی گل‌مهرهای اداری به دست آمده از تل قلعه‌ی سیف‌آباد نشان می‌دهد که مهرهای اداری تل قلعه‌ی سیف‌آباد و نیز مهرهای صاحب‌منصبان آن، به تنواع و گستردگی مجموعه‌ی گل‌مهرهای قصرابونصر نیستند. نام استان بیشاپور با خرابه‌های شهر شاپور که امروزه بیشاپور نامیده می‌شود، متفاوت است.

شهر بیشاپور (Bisābuhr)، مرکز استان بیشاپور توسط شاپور اول که «بی‌شاپور» (Bay-Šābuhr bgšhpwhl) یا «ارباب شاپور» نام داشت، پایه‌گذاری شد (در این مورد، R. K. به: Askari Chaverdi & Cereti, 2013. این نوشته <bgš>hpwhl روی سکه‌ها و مهرهای اداری قابل شناسایی است، با این‌که مخصوصاً در ضرب سکه، تمایل به حک کردن نشانی به شکل <bgš>hpwhl و شهر (یا استان) به صورت خلاصه با نام بیشاپور نشان داده شده است. انتظار می‌رود که شهر بیشاپور را در مهرشناسی اداری ساسانی به شکل شهرستان بیشاپور (Bisābuhr-šahrestān) یا «مرکز استانی بیشاپور» پیدا کنیم، اما تاکنون هیچ اثری از آن یافت نشده است؛ با این حال احتمال دارد که در آینده به صورت اتفاقی کشف شود.

این فرضیه را به این دلیل مطرح شد که شاید در دوره‌ی اسلامی، بخش مرکزی یک شهرستان (šahrestān) - دست‌کم در فارس - با افزودن نام شهرستان به اسم شهر ایجاد نمی‌شده است؛ بلکه به واسطه‌ی افزودن عبارت «آباد» که قبل از اسم مکان قرار می‌گرفته، انجام می‌شده است (Blet-Lemarquand and Gyselen, 2014.). چنان‌چه این فرضیه درست باشد، بخش آباد-شاپور، می‌تواند مرکز استان بیشاپور بوده باشد.

کلمه‌ی شاپور که در منابع عربی به شکل «سابور» (Sābūr) آمده، برروی سکه‌های

مسی‌عرب-ساسانی مربوط به سال ۸۰ ه.ق. (۶۹۹ م.) دیده می‌شود، با توجه به این مسئله، فرضیه‌ی مطرح شده قابل توجیه است (Curiel and Gyselen 1987: no. 77, 78, 79). سکه‌ی مسی‌عرب-ساسانی با خط فارسی میانه با نام کازرون، مربوط به همین دوره است (Gyselen, 2009: 220, type 35a, 35abis). با این‌که این نوع سکه، هیچ نشانه‌ی عربی، را به همراه ندارد، اما از طریق قالب آن می‌توان دریافت که این سکه نمی‌تواند مقدم بر دوره‌ی اصلاح پولی اموی باشد (Gyselen, 2009: 41-51).

جزییات اثرمُهرهای اداری یافت شده از تل قلعه‌ی سیف‌آباد به شرح زیر است:

- اداره‌ی شهر ب استان بیشاپور؛
- اداره‌ی درایوشان جاداگو دادر (داور و مدافع درویشان) استان بیشاپور؛
- اداره‌ی آمارگر استان‌های اردشیرخوره، بیشاپور و نیوداراب؛
- اداره‌ی موبد (روحانیون) بخش آباد-شاپور، استان بیشاپور؛
- اداره‌ی موبد (روحانیون) بخش هیشن، استان بیشاپور؛
- اداره‌ی موبد (روحانیون) بخش کازرون، استان بیشاپور؛
- اداره‌ی موبد (روحانیون) بخش یارز، استان بیشاپور؛
- اداره‌ی موبد (روحانیون) بخش نگاندارسپان، استان بیشاپور؛
- اداره‌ی موبد (روحانیون) بخش راویگان، استان اردشیرخوره.

نتیجه‌گیری

مطالعه گل‌مهرهای اداری یافت شده از تل قلعه‌ی سیف‌آباد، سبب شد چندین اداره / بخش جدید در استان بیشاپور کشف شود. با احتساب دو بخش پیش‌تر شناخته شده از استان بیشاپور، اکنون می‌توان نام هفت بخش را برای این استان در نظر گرفت، که از طریق آن تقسیمات سیاسی نواحی درون استانی آن مشخص می‌شود: آباد-شاپور، هیشن، کازرون، نگاندارسپان، سترک، سیاک و یاریز.

از بین بخش‌های اداری شناسایی شده از مجموعه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد، تنها نام و محل فعلی بخش کازرون مشخص است، و نام‌جای دیگر بخش‌ها، نیازمند مطالعات تکمیلی در آینده است؛ بنابراین احتملاً یاریز با دریز یاد ریس، هیشن با خشت و... ذکر شده در متون اسلامی قابل تطبیق باشد، ولی نیازمند مطالعات زبان‌شناسی و آوانگاری است که باید به تأیید همگان برسد؛ علاوه بر اثرمُهر اداره‌های دیگر نواحی

► جدول ۱. طبقه‌بندی گل‌مهرهای اداری یافت شده از تل قلعه سیف‌آباد در فصل اول کاوش، سال ۱۳۹۴ براساس تعداد، اداره، بخش و استان مربوطه (نگارندهان، ۱۳۹۳).

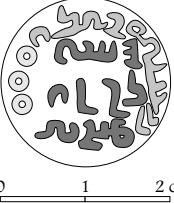
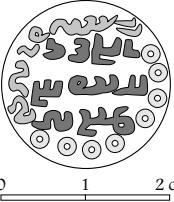
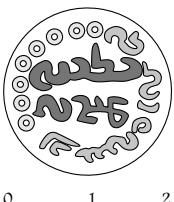
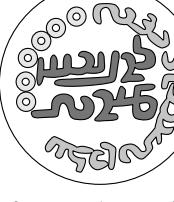
تعداد گل مهر	استان	بخش	اداره
1	Bišābuhr		Sahrab
4	Bišābuhr		driyōšān jādaggōn ud dādhvar
2	Ardašīr-xwarrāh, Bišābuhr و Nēw-Darab		āmārgar
58	Bišābuhr	Ābād-Šābuhr	Mowūh
1	Bišābuhr	Hišn	Mowūh
3	Bišābuhr	Kāzrūn	Mowūh
1	Bišābuhr	Negundarāspān	Mowūh
5	Bišābuhr	Yarēz	Mowūh
1	Ardašīr-xwarrāh	Rawigān	Mowūh

جدول ۲. طرح^۵، توصیف، آوانویسی، حرف‌نویسی و ترجمه‌ی اثرمُهرهای اداری یافت‌شده از تل قلعه‌ی سیف‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۴) ▶

1		در مرکز: BYS در حاشیه از ساعت ۲ تا ۷: <i>BYŞ, bišābubr šabrab ooooooooooooo</i> «شهرب بیشاپور»
2		در مرکز در دو خط: 1. byşh 2. pwchl در حاشیه از ساعت ۱۱ تا ۱۱: <i>dlgwš'ny y'tngwby W d'twbly</i> <i>bišābuhr driyōšān jādaggōw ud dādvar</i> «داور و مدافع درویشان - استان بیشاپور»
3		در مرکز در پنج خط: 1. 'lthstl 2. GDH 3. W byş'pwchl 4. W nywdl'p 5. 'm'lkly <i>ardašīr-xwarrah ud bišābuhr ud nēw-darāb</i> «امارگ اردشیر خوره، بیشاپور و نیو داراب»
4		در مرکز در چهار خط: 1. 'p't 2. šhpw 3. hly 4. mgwh در حاشیه دور آن از ساعت ۷ تا ۱: <i>: bgšhpwchl,</i> <i>abad-šābuhr mowūb, bišābuhr ooooooooooooo</i> «موبد آباد شاپور- استان بیشاپور»
5		در مرکز در دو خط: 1. hšny 2. mgwh در حاشیه دور آن از ساعت ۴ تا ۹: <i>: byšhpw[h]ly</i> <i>bišn mowūb bišābuhr</i> «موبد هیشن- استان بیشاپور»

که پیش‌تر ذکر شد، اثرمُهر اداره‌های: شهرب، داور و مدافع درویشان، و مهر استاندار، نیاز این مجموعه‌ی یافت شده که در بازسازی نظام اداری این استان ساسانی بسیار مهم هستند.

اما نکته‌ی مهم در شناخت یک سیستم اداری منظم، شناسایی بخش‌های یک استان است. به لطف مُهرشناسی ساسانی، گاهی فهرست بلندی از اسم مکان‌ها را در اختیار داریم و از سوی دیگر، متأسفانه اسمی شهرها و بخش‌هایی که در متون

6	 0 1 2 cm	1. k'c 2. [lwn]y 3. mgwh Byšhpwhly <i>kāzrūn mowūb bišābuhr ooo</i> «مود کازرون- استان بیشاپور»	در مرکز در سه خط: در حاشیه دور آن از ساعت ۵ تا ۱۰: و بعد از سه حلقه کوچک
7	 0 1 2 cm	1. ngndl 2. 'sp'n 3. mgwh byšhpwhly <i>negundarāspan mowūb bišābuhr oooo oooo</i> «مود نگاندارسپان- استان بیشاپور»	در مرکز در سه خط: در حاشیه دور آن از ساعت ۱ تا ۸: از ساعت ۸ تا ۵ تعداد چهار حلقه و بعد از آن از ساعت ۴ تا ۲ چهار حلقه دیگر
8	 0 1 2 cm	1. ylyc 2. mgwh byšhpwhly <i>yarēz̄ mowūb bišābuhr oooooooo</i> «مود یاریز- استان بیشاپور»	در مرکز در دو خط: در حاشیه از ساعت ۷ تا ۱: و پس از آن ۸ حلقه
9	 0 1 2 cm	1. lwbgy'n 2. mgwh 'lthstlGDH <i>rawīgān mowūb ardašir-xwarrah oooooo</i> «مود راویگان- استان اردشیر خوره»	در مرکز در دو خط: در حاشیه از ساعت ۷ تا ۱۲: و بعد از آن ۶ حلقه

تاریخی و جغرافیایی عربی و فارسی ذکر شده‌اند، به‌ندرت با اسم مکان‌هایی که در دوره‌ی ساسانی روی مُهرهای اداری دیده می‌شوند، تطبیق پیدا می‌کنند. در مورد نام‌جای‌های کشف شده از تل قلعه‌ی سیف‌آباد که مربوط به استان بیشاپور است، نیز وضع به‌همین شکل است. بدیهی است که می‌توانیم امیدوار باشیم که با مطالعات جدید روی منابع تاریخی عربی و فارسی، چندین معادل جدید کشف کنیم. اما مطمئناً با کشف مجموعه جدیدی از گل‌مهرها در استان ساسانی بیشاپور، ما قادر خواهیم بود ساختار بخش‌های این استان را بازسازی کنیم.

در حال حاضر از طریق شواهد و منابع مُهرشناسی، نمی‌توان تاریخ دقیق مجموعه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد را مشخص کرد. همان‌طورکه می‌دانیم، در قرن ششم، مهرهای

اداری کاملاً کتیبه‌ای، به وجود آمده‌اند، به همین دلیل روشی است، که قدمت این مجموعه، قدیمی‌تر از قرن ششم میلادی نیست. استفاده از این گونه گل‌مهرها، می‌تواند بعد از سقوط سلسله‌ی ساسانی هم ادامه داشته باشد. درواقع، به احتمال این‌که این گونه مهرهای اداری بعد از دوره‌ی ساسانی هم رواج داشته‌اند، زیاد است؛ زیرا عرب‌ها هنگام تصرف امپراتوری ساسانی، همه‌ی ساختارهای اداری آن را یک‌باره تغییر ندادند و مدت زمان زیادی نیاز داشتند که در جامعه‌ی ایرانی، کشور را اداره کرده و به مسائل قضایی و اداری رسیدگی کنند. اعراب که بیشتر به فتح سرزمین‌های شرقی و شمال شرقی امپراتوری ساسانی مشغول بودند تا تأسیس چارچوب اداری جدید، در سرزمین‌های فتح شده، سازمان اداری را به دست کادر اداری ایرانی سپردند و مسائل قضایی محلی را به روحانیت زرتشتی، مسیحی و یهودی واگذار کردند. تنها در سال ۷۶ هـق. برابر با ۶۹۵ مـ، یعنی بیش از نیم قرن پس از شروع فتوحات اسلامی بود که سلسله‌ی اموی به اصلاح سازمان اداری مبادرت ورزید و زبان عربی به جای زبان اداری فارسی میانه مورد استفاده قرار گرفت. اما در این دوره، فارسی میانه هنوز هم استفاده می‌شد که شاهد این ادعا چندین سکه‌ی مسی عرب-ساسانی است که در کارگاه‌های فارس ضرب شده‌اند (Gyselen, 2009; Blet-Lemarquand & Gyselen, 2014: 18). فهم این نکته که آیا امویان با اصلاح سازمان اداری جدید، فوراً ادارات محلی، مانند اداره‌ی زیرنظر روحانیون را حذف کردند یا این‌که این ادارات تا مدت‌ها هنوز به کار خود ادامه می‌داده‌اند، غیرممکن است. از لحاظ گاهنگاری، احتمالاً مجموعه‌ی گل‌مهرهای تل قلعه‌ی سیف‌آباد متعلق به محدوده‌ی زمانی بین سال‌های ۵۰۰ تا ۷۰۰ مـ. است. نگارندگان امید آن را دارند که با مطالعات تکمیلی آزمایشگاهی کرbin ۱۴ که برروی میوه‌های خرمای یافت شده از این محوطه، در حال حاضر در حال انجام است؛ یک توالی گاهنگاری و گونه‌شنা�ختی دقیق برای گل‌مهرهای به دست آمده از این مکان و دیگر بخش‌های امپراتوری ساسانی پی‌ریزی کنند که در آینده‌ی نزدیک نتایج آن منتشر خواهد شد. احتمالاً این مطالعات آزمایشگاهی به ما کمک خواهد کرد تا با دقت بیشتری، تاریخ دقیق مجموعه‌ی تل قلعه‌ی سیف‌آباد را تعیین گردد که احتمالاً مربوط به اوخر دوره ساسانی است.

سپاسگزاری

از جناب آقای مهندس بهشتی (مدیر پژوهشگاه)، دکتر مصیب امیری (مدیر کل محترم سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری فارس) و دیگر همکاران محترم در سازمان میراث فرهنگی و پژوهشکده باستان‌شناسی، از خانم دکتر مرجان مشکور، از فیلیپ ژینیو به خاطر پیشنهاد آوانگاری‌های اسم مکان‌ها، از اعضای محترم گروه کاوش: امیر بهرامی، عباس رزمنوش، زهره زهبری و افسین آریافر، از دکتر علیرضا عسکری چاوردی، دکتر رمی بوشارلاؤ و دکتر سمرآ آذرنوش و خانم هلن دیوید و از اعضاء محترم انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران سپاسگزاریم. بدون شک بدون همکاری صمیمانه‌ی مسئولین و اهالی محترم روستای سیف‌آباد این دستاوردها امکان‌پذیر نمی‌شد؛ از همه‌ی آن‌ها تشکر و قدردانی می‌کنیم.

پی‌نوشت

۱. تکه یا چانه‌ی گل از جنس رُس است که هنگامی که هنوز مطروب بوده تعدادی اثر مهربروی آن زده شده است. واژه‌ی انگلیسی این کلمه Bulla و نام فارسی مبانه آن در منابع آرامی تلمود glmrhg است (Shaked, 2011).

این تکه گل مُهر شده به مانند شناسنامه به محموله‌ها بیوست می‌شده و شاهدی بر مالکیت یا مقام تأییدکننده و صادرکننده آن است. این مواد فرهنگی بیشتر به همراه محموله‌های تجاري و کاروانی فرستاده می‌شد (Frye, 1970: 79, 84).

همیت این یافته‌های ارزشمند در این است که در برگیرنده‌ی نام یک اداره، نهاد، مقام و منصب ساسانی به خط پهلوی / فارسی مبانه است و از طریق آن می‌توان به

تقسیمات اداری، جزیيات مقام و منصب و نام مکان‌ها و اشخاص و علائم و نقوش مورداً استفاده در این دوره‌ی برد.

۲. فصل نجست کاوش این محوطه درمهرو آبان ۱۳۹۳ توسط تیمی از استان‌شناسان استان فارس: پارسا قاسمی، رضا

نوروزی و عزیزالله رضایی انجام شد.

۳. تعداد ۲۷ گل مُهر فوق، دوباره در همان سال، توسط سیروس برفی و دیگران، و با همان مجموعه عکس به چاپ رسیده است (Barfi et al., 2013). طبق گزارش‌های موجود، این ۲۷ گل مُهر شکسته و سالم، چین عملیات تعریض جاده‌ی گاز به سویله‌ی بولوز در سال ۱۳۸۴ نمایان شده‌اند که بسیاری ازان‌ها بعد از تئیجه‌ی فرایند سرد خاک‌های انباشت شده توسط تیم باستان‌شناسی از میراث فارس به دست آمدند. نوشتار کوتاه که توسط برفی و دیگران، در سال ۲۰۱۳ در معرفی این مجموعه نوشته شده است: علاوه بر کاربرد نامناسب اسم مکان‌ها، اشتباها زیاد دیگری به‌ویژه توصیف نقوش روی گل مُهرها، اصطلاحات رایج در مطالعه‌ی شناخته شناسی، و همچنین در آنوسی و ترجمه‌ی نوشته‌های پهلوی دارد.

۴. برای مثال: شوارتس و لسترنج با استفاده از گزارش‌های گرافی نویسان، نام این مکان‌ها را ذکر کرده‌اند: نویندگان، خشت یادربز (Le Strange, 1896: 262-268) و Schwarz, 1896: 30-42).

یادربز گزارش چغای نویسان دیگری نویسان دیگری نوشته‌های مشابه را مشاهده کرد:

ابن خردابه (۲۱۱ هـق.) در کتاب مسائل الممالک، هنگام صحبت از (سابور) نام عربی شهر «سابور»، روستاهای آن را چنین برشمرده است: خشت، کیمارچ، کازرون، خره، بندرهمان، دست بارین، هندیجان، درخوید، تنبوک، خوبدان، میدان، ماهان، جنبد، رامیجان، دینجان، شاهچان، موز، داذین، شادرود، دریچجان، سیاه مص، انبوران، خمارچان علیه، خمارچان سفلی، تیرمدان. (ابن خردابه، ۱۳۷۱، ۱۳۷۱: ۳۷).

مقدسی در کتاب حسن التقاضیم در فتن چهارم هجری از شهرهای ناحیه‌ی شاپوربه: دریز، کازرون، خره، نویندگان، کاریان، کندران، توز، زم، اکراد، گنبد و خشت. اشاره کرده است. وی همچنین در توصیف خود، دریاره‌ی نام جاهای دریز، کازرون و خشت چنین نوشته است: دریز؛ دریز شهری کوچک در کناراه کازرون است که بازاری نیکو و کارگران بسیار کتان دارد (مقدسی، ۱۳۸۰: ۶۴۸).

کازرون: شهری بزرگ و آباد است، پارچه‌های کتانی شطوطی و کسب دران‌جا باقته و صادرمی‌شوند. شهر دارای کاخ و باغ و بستان زیبادی است. عضدالدوله در آن جا کاخی دارد. بیشتر خانه‌ها بر بنادی تپه‌ای است. آب آن از چاه و قنات است (همان: ۶۴۸).

خشت: در میان کوهستان واقع شده و روستایی بزرگ و قلعه‌ای معروف دارد. بازاری خوب دارد و آب آشامیدنی آن از رودخانه است (همان: ۶۴۸).

۵. طراحی اثر مهرهای این نوشتار توسط خانم دکتر ریکا گیزلن و هلن دیوید انجام شده است.

کتابنامه

- ابن خردابه، ابوالقاسم عبیدالله، ۱۳۷۱، مسائل و ممالک، ترجمه‌ی سعید خاکرنده، تهران: انتشارات میراث ممل.
- مقدسی، محمد ابن احمد شمس الدین، ۱۳۸۵، حسن التقاضیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه‌ی علینقی منزوی، تهران: انتشارات کومش.
- نوروزی، رضا، قاسمی، پارسا، و رضایی، عزیزالله، ۱۳۹۴، گزارش فصل اول کاوش در محوطه‌ی ساسانی تل قلعه‌ی سیف‌آباد کازرون-فارس، چهاردهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: حمیده چوبک، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.

- Askari Chaverdi, A. & Cereti, C. G., 2013, "Preliminary notes on two small groups of Sasanian bullae recently discovered in Fārs", in: Tokhtasev S. & Luria P. (eds.), *Commentationes Iranicae. Vladimiro f. Aaron Livschits nonagenario donum natalicium, Saint-Pétersbourg*: 182-190.

- Barfi, S., Amiri, M., Malekzadeh, S. & Daryaei, T., 2013, "A Concise Report on Some Newly Found Sasanian Sites in Kazerun", e-sas-arch16-Ka-

zeroun-arche-article-3.

- Blet-Lemarqund M. & Gyselen, R. avec la collaboration de DUVAL, F., 2014, "Sur la composition élémentaire de quelques monnaies de cuivre arabo-sassanides", in: Gyselen R. (ed.), *Documents, argenterie et monnaies de tradition sassanide* [Res Orientales XXII], Bures-sur-Yvette, Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient: 9-28.
- Curiel, R. & Gyselen, R., 1987, "Les monnaies de fouilles de Bishepur", *Studia Iranica* 16, 1987: 7-43.
- Frye, R. N., 1973, (ed.). *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr. Seals, Sealings, and Coins*, Cambridge, Harvard University Press.
- Frye, R. N., 1970, "Sasanian seal inscriptions", in: *Stiehl and Stiehl*, eds., 77 – 84.
- Göbl, R., 1976, *Die Tonbullen vom Tacht-E Suleiman: ein Beitrag zur spätsassanidischen Sphragistik*, Berlin: D. Reimer.
- Gyselen, R., 1987, "Bulles et sceau sassanides", in: Boucharlat R. & Lecomte O., 1987. *Fouilles de Tureng Tepe sous la direction de J. Deshayes*, Vol. 1. Les périodes sassanides et islamiques. Paris, ERC: 187-190, pl. 162-164.
- Gyselen, R., 1989, *La géographie administrative de l'Empire sassanide*, Les témoignages sigillographiques [Res Orientales n° I], Paris, Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, R., 2002, *Nouveaux matériaux sigillographiques pour la géographie administrative de l'empire sassanide*, Collection A. Saeedi [Studia Iranica, Cahier 24], Paris, Association pour l'avancement des études iraniennes.
- Gyselen, R., 2007, *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection* [Acta Iranica 44], Louvain, Peeters.
- Gyselen, R., 2009, *Arab-Sasanian Copper Coinage* [Veröffentlichungen der numismatischen Kommission, Band 34], Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- LeStrange, G., 1930, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge.
- Markwart, J., 1931, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānšahr*, Rome.
- Schwarz, P., 1896, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*, Leipzig, 1896-1936, Réimpression Hildesheim-New York, 1969.
- Shaked, S., 2011, "Aramaic", in: *Iranicaonline*: <http://wwwiranicaonline.org/articles/aramaic-#pt3>

Reconstruction of the Divisions of Sasanian Province of Bišābuhr Based on the Discovery of Some New Toponyms from the Administrative Bullae of ToleQaleh Seyfabad Site, Kazerun, Fars

Parsa Ghasemi, Rika Gyselen, Reza Nowruzi and Azizallah Rezaei

Abstract

The ToleQaleh Seyfabad (henceforth, TQS) is one of the Sasanian key sites, which is located in the very heart of the Sasanian empire in southwestern Iran, in the center of Kazerun County. The site is situated in the rural district of Balian, 330m north of the new Seyfabad village on the natural mounds known as Tol-e Pahn. The site is 40m higher than its surrounding plain and located 868m above sea level, and covers an area of about 150 hectares. TQS is situated 29 km south-east of Bishāpūr city, 7km south-east of Kazerun city, 109km north-west of Ardashir Khurreh or Firuzabad, 35km north-west of Jereh, 88 km west of Qasr-i Abu Nasr and 214km north of Siraf. The site was partly damaged by a gas pipeline which was constructed through it in the 1980s. In 2005, as part of surveys conducted in the Kazerun plain, this site was registered by Parsa Ghasemi with the site code KZ 92. The site of ToleQaleh Seyfabad (TQS) is located in the north of Seyfabad village, near the western part of the Parishan Lake on the Kazerun Plain, is one of the most important Sasanian sites in southwestern Iran.

Due to the gas-pipeline construction, the most upper part of the southern mound of TQS was completely destroyed and after that the illegal excavation by antiquity looters has been started. In 2014, the first season of excavations at this site was conducted by Parsa Ghasemi, Reza Noruzi and Azizallah Rezaei. The general aim of the excavation at TQS was to conduct a salvage operation in order to prevent further looting and damage to the site, and to facilitate identification of layers of different periods in order to determine a reliable chronology for the site. The finds indicate that this site was a major active administrative, economic and commercial center of the Sasanian province of Bishāpūr, in the heartland of this empire and the abandonment of it must be dated to the late Sasanian period, before 651A.D. The most important discovery of this season of excavation were 371 Sasanian clay sealings, out of which 75 bear an impression of an administrative seal while the others wear only personal seal impressions. More than three hundreds of them were in the room 2 in trench I, it means that this room was the most important room for archiving the clay bullae. Preliminary inspection of the administrative bullae with the cooperation of Rika Gyselen has provided several new data. Among the nine administrative seals two belong to a provincial administration of Bišābuhr, one to a regional administration and six to the district administration of the mowāh. As the name of this administration shows, it was headed by a member of Zoroastrian clergy. Of the six mowāh districts, four are attested here for the first time. With these four mowāh seals the number of districts known for the province of Bisābuhr reached to seven. The mowāh seal of one of the districts — Abād-Šābuhr — is attested by more than fifty bullae. No doubt this was the name of the district in which Tole Qaleh Seyfabad was situated.

This article is a short preliminary report on this important discovery of the Sasanian period in Fars.

Key words: Bišābuhr Province, Archaeological Site of ToleQaleh Seyfabad (TQS), Administrative Clay Bullae, Sasanian Toponym